

antroposofie vandaag

tijdschrift voor antroposofie

179

JAARGANG XLVI
2015

P3A9117
driemaandelijks tijdschrift
jan-feb-mrt 2015
Afgiftekantoor: Antwerpen X

Verantwoordelijke uitgever:
Christine Gruwez,
Charlottalei 44/2,
2018 Antwerpen

COLOFON

Antroposofie Vandaag

wordt uitgegeven door vzw Antroposofische Vereniging in België en vzw Via Libra en verschijnt vier maal per jaar.

Kernredactie

Werner Govaerts
 Christine Gruwez
 Hilde Maas

Werken mee aan dit nummer

Johannes Greiner
 Wilbert Lambrechts
 Marie Anne Paepé
 Jos Verhulst

Alle auteurs zijn verantwoordelijk voor hun eigen bijdrage. De redactie neemt geen ander standpunt in dan dat zij de publicatie ervan verantwoord vindt.

Artikels

voor publicatie vallen onder de voorwaarden van het copyleft vermeld op www.antroposofie.be en kunnen gestuurd worden naar info@via-libra.be. Deadline voor het volgende nummer: **25 februari 2015**. Vermoedelijke verschijningsdatum: 1 apr. 2015.

Prijzen

Abonnement: 50 euro per jaar (of inbegrepen bij het lidmaatschap van de Antroposofische Vereniging in België). Losse nummers: 15 euro. Beide te bestellen bij Via Libra, info@via-libra.be

Voor advertenties: neem contact op met Via Libra.

Verantwoordelijke uitgever

Christine Gruwez
 Charlottalei 44/2
 2018 Antwerpen

Vormgeving

sjabloon: Het Geel Punt
 uitvoering: Werner Govaerts

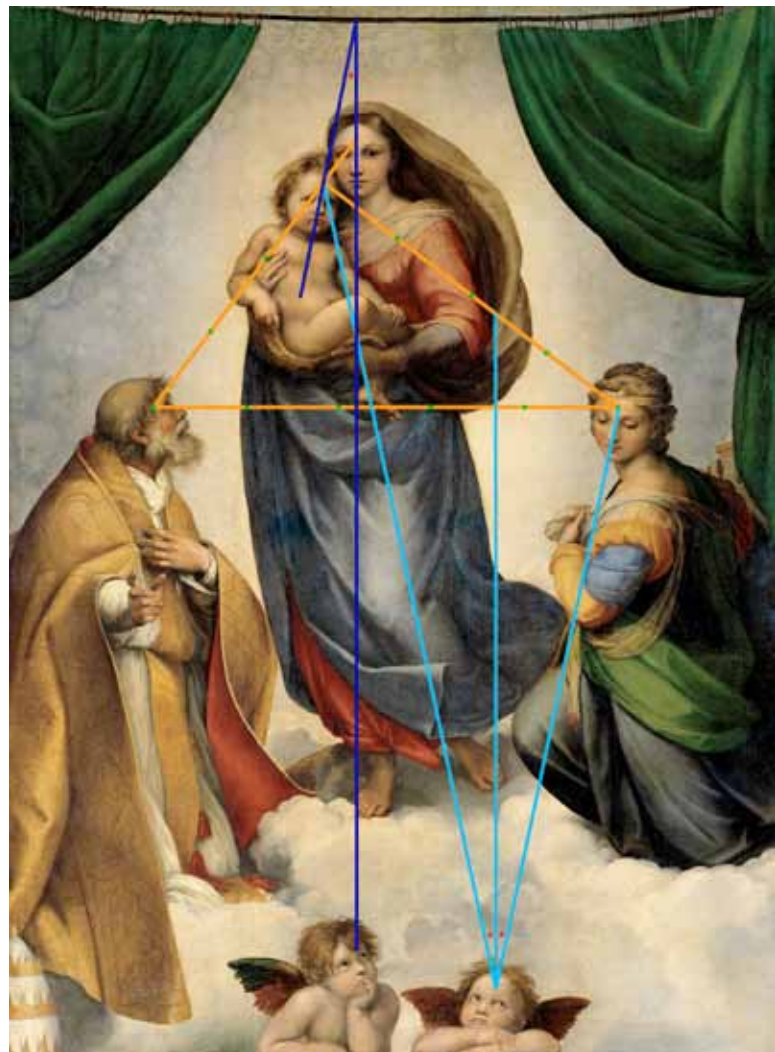
Druk Press, Ink & Paper, Antwerpen

Nummer 2015/179

INHOUD

ANTROPOSOFIE VANDAAG JG 2015, NR 179

p.1	Editoriaal	Werner Govaerts
p.2	Korte berichten	
p.6	De esoterische structuur van de Madonna Sistina	Jos Verhulst
p.16	Negatieve materie	Werner Govaerts
p.17	Elektronische netwerken en menselijke verbondenheid	Johannes Greiner
p.24	Het raadsel Rudolf Steiner	Wilbert Lambrechts
p.30	Participeren in Antroposofie: PiAntro	Werner Govaerts
p.21	1914-2014	Werner Govaerts
p.32	Boeken	
p.33	Leven in vrijheid (interview)	Werner Govaerts & Hilde Maas
p.34	Uitgeleide	Werner Govaerts
p.35	Info en adressen	

DIT BEELD HOORT BIJ HET ARTIKEL DE ESOTERISCHE STRUCTUUR VAN DE MADONNA SISTINA, VAN JOS VERHULST. ZIE P. 6.]

De esoterische structuur van de Madonna Sistina

JOS VERHULST

De Madonna Sistina werd door Rafaël geschilderd in 1513-1514. De meester schiep dit werk in verregaande afzondering en met inzet van uiterste concentratie.

De *Sixtijnse Madonna* was bestemd als altaarstuk voor het Benedictijner-klooster van San Sisto in Piacenza. De opdrachtgevers wensden een Madonna voorgesteld in gezelschap van de heilige Sixtus (beschouwd als de 24ste paus; onthoofd in 258) en de heilige Barbara van Nicodemië. In 1754 kocht Augustus III van Polen het schilderij. Vanaf dat jaar verbleef de *Sixtijnse Madonna* in Dresden, met uitzondering van de periode 1946-1955, toen het doek zich in de Sovjet-Unie bevond.

De Pythagoreïsche driehoek in de Sixtijnse Madonna

Rafaël heeft in zijn *Sixtijnse Madonna* een weefsel van christologisch-esoterische elementen verwerkt. Het meest opvallende beeldelement is ongetwijfeld de Pythagoreïsche driehoek¹ (met zijden waarvan de lengtes zich verhouden als 3, 4 en 5 ; $3^2 + 4^2 = 5^2$) die de 'zelfpunten' verbindt van het Jezuskind, van de heilige Sixtus en van de heilige Barbara (zie figuur 1; het gebruik van deze 'zelfpunten' of 'tilak(a)s'² is wellicht het meest opvallende beeldelement uit *De Rubens Code*³). De houding van het

Jezuskind is zeer intensief verbonden met deze driehoek en zijn diagonalen. Het kind lijkt als in een zetel te rusten en te leunen op de diverse lijnen waaruit de geometrische figuur is samengesteld. De zelfpunten van Maria, Jezus en Sixtus zijn colineair. De zelfpunten van Sixtus en Barbara bevinden zich op dezelfde hoogte; de hypotenusa van de driehoek is dus horizontaal georiënteerd.

Geometrische figuren zoals de Pythagoreïsche driehoek in de *Sixtijnse Madonna* komen ook voor in verschillende werken van Rubens (bijvoorbeeld in de driekoningenschilderijen van Brussel en Madrid). Wat kan de betekenis zijn van deze driehoek in Rafaëls schilderij? En waarom zijn de figuren van de twee heiligen met deze driehoek geassocieerd? Is enige bijzondere betekenis verbonden met het gegeven dat het een *rechthoekige* driehoek betreft?

Via de Pythagoreïsche driehoek worden ons de drie getallen 3, 4 en 5 gegeven, onder de vorm van verhoudingen. De relatie van het Jezuskind tot de geometrische figuur is onafhankelijk van de grootte van de afbeelding, of van de gebruikte lengtemaat. Om de eventuele betekenis van de driehoek te achterhalen moeten we dus een domein of aspect van de werkelijkheid vinden waar, met betrekking tot de figuur van Jezus, op een zinnige wijze in termen van deze getalverhoudingen kan worden gesproken.

De eerste sleutel tot interpretatie wordt ons geboden door het linkervoetje van het Jezuskind, dat precies halverwege op de horizontaal georiënteerde hypotenusa lijkt te rusten (figuur 1). Het beeld van een voet geplaatst op een horizontaal lijnstuk verwijst direct naar het begrip van de *levensloop*. Het beschouwde lijnstuk lijkt dus beeld te staan voor de levensloop van Jezus.

Het feit dat dit lijnstuk verschijnt als de hypotenusa van een 3:4:5-driehoek suggereert dat deze levensloop van Jezus kan worden ingedeeld in vijf opeenvolgende en ongeveer gelijke periodes. Dit levert ons een middel om de redelijkheid van onze hypothese te toetsen. Een verdeling van een levens-

¹ De noten zijn op pagina's 14 en 15 te vinden.

Fig. 1 – de
Pythagoreïsche drie-
hoek in de *Sixtijnse
Madonna*

loop in vijf ongeveer gelijke delen is zeer uitzonderlijk. Veronderstel dat bronnen bestaan waarin wordt gesteld dat het leven van Jezus inderdaad door zo'n zeldzame vijfdeling werd gekenmerkt. In dat geval wordt de overeenkomst tussen het beeld op het schilderij (het vijfgedeelde lijnstuk met de erop geplaatste voet) en de veronderstelde betekenis (de equi-partitie van Jezus' levensloop) zeer specifiek. Door deze specificiteit zou het logisch rechtmatig worden om de niet-toevalligheid van genoemde overeenkomst als onderzoekshypothese in te voeren.

Dergelijke bronnen blijken inderdaad te bestaan. Het Lucasevangelie geeft ons reeds eerste indicaties in verband met de vijfdeling van Jezus' levensloop. Diens leeftijd wordt door Lucas vermeld bij twee cruciale gebeurtenissen: de 'transformatie van de twaalfjarige Jezus in de tempel' (Luc.2:42) en de 'doop in de Jordaan' (incarnatie van de Logos, optredend toen Jezus ongeveer dertig jaar was; Luc.3:23). Het is alsof het zevenjarenritme in de menselijke ontwikkeling bij Jezus van Nazareth versneld verliep, met een periode van zes jaar.⁴ Steiner heeft in zijn voordrachten

over het 'vijfde evangelie' (GA 148) meer details gegeven en inderdaad gesproken over drie fasen van telkens zes jaar, die het leven van Jezus kenmerkten tussen deze twee in het Lucasevangelie vermelde tijdstippen.⁵ We vinden bij Steiner in verband met de levensloop van Jezus van Nazareth vermeldingen van de leeftijden van 12, 18, 24 en 30 jaar. Enkel de leeftijd van 6 jaar wordt niet genoemd. De leeftijden van 12 en 30 jaar komen ook voor bij Lucas. Voor ons betoog zijn niet zozeer de details betreffende deze indeling van belang, maar wel het feit dat zo'n indeling van Jezus' biografie in zesjarenperiodes in de literatuur wordt aangetroffen, volkomen los van de analyse van Rafaëls *Sixtijnse Madonna*. We voeren dus niet a posteriori deze vijfdeling in omdat zulks gesuggereerd wordt door de structuur van het schilderij. Integendeel: de vijfdeling is reeds bekend uit de literatuur, en wordt weer herkend in het schilderij.

De verdeling van de levensloop van de dertigjarige Jezus van Nazareth in vijf periodes van ongeveer zes jaren lijkt overeen te komen met de 'geboortes' van de opeenvolgende menselijke wezensdelen. De circaseptane pe-

riodiciteit (0 jaar: geboorte van het fysieke lichaam; 7 jaar: geboorte van het etherlichaam; 14 jaar: geboorte van het astrale lichaam; 21 jaar: geboorte Ik/gewaarwordingsziel; 28 jaar: geboorte verstands- en gemoedsziel; 35 jaar: geboorte bewustzijnsziel) verloopt bij Jezus versneld, volgens een zesjarenpatroon. Met name wordt rond het twaalfde levensjaar het astraallichaam geboren, wat in het geval van Jezus gepaard zou gaan met de metempsychosis van de Matteüs-Jezus naar de Lucas-Jezus.⁶ De incarnatie van de Logos rond het dertigste levensjaar zou dan vallen rond de tijd waarop de vorming is voltooid van de zes genoemde wezensdelen.⁷

Waarom gebruikt Rafaël de pythagoreïsche 3-4-5-driehoek?

Rudolf Steiner heeft de onderlinge verhoudingen tussen het fysieke lichaam, het etherlichaam, het astraallichaam en het menselijke Ik vergeleken met de onderlinge verhoudingen tussen de positieve getallen, de negatieve getallen, de zuiver imaginaire getallen en de quaternionen.⁸ Deze door Steiner geschetste overeenkomst kan worden ingezet om de betekenis van de Pythagoreïsche driehoek in de Sixtijnse Madonna verder te ontsleutelen. De etherwereld wordt door Rudolf Steiner gekarakteriseerd als een zijnsgebied dat zich tot de fysiek-zintuiglijke wereld verhoudt op een wijze die analoog is aan de verhouding van de negatieve getallen ten opzichte van de positieve getallen. Binnen het bestek van dit artikel kunnen we niet dieper ingaan op de precieze aard van deze verhouding tussen het fysiek-zintuiglijke zijnsbereik enerzijds en het etherische zijnsbereik anderzijds. Maar we onthouden dat de totaliteit van beide zijnsbereiken, binnen de ruimere context van de door Steiner geïntroduceerde vergelijking, overeenkomt met de totaliteit van de positieve en de negatieve getallen. Meer bepaald kunnen we, binnen de context van de beschouwde vergelijking, de verzameling van de reële getallen beschouwen als een beeld voor de totaliteit van de fysiek-etherische werkelijkheid. Het astrale zijnsbereik is het zijnsdomein waar-

mee we waakbewustzijn en waakbewustzijnsinhouden associëren. Steiner vergelijkt de verhouding tussen het fysisch-etherische zijnsbereik en het astrale zijnsbereik met de verhouding tussen de reële getallen en de zuiver imaginaire getallen. Het essentiële aspect in laatstgenoemde verhouding is de orthogonaliteit tussen de reële en de imaginaire as, zoals die zich manifesteert in het Argandvlak. We zouden met ieder individueel bewustzijn x een punt $(0, xi)$ op de imaginaire as kunnen associëren. In dit individuele bewustzijn kunnen dan alle aspecten van de fysisch-etherische werkelijkheid in alle mogelijke combinaties samen worden opgenomen, net zoals alle punten in het Argandvlak die dezelfde imaginaire coördinaat x hebben, door projectie in de reële richting bijeenkomen op hetzelfde punt $(0, xi)$. Deze omstandigheid staat beeld voor het feit dat een bewust wezen, mens zowel als dier, in staat is om in één bewust beeld zowel fysische omstandigheden als met deze fysische omstandigheden samenhangende wetmatigheden en typi te overzien, om dan in functie van dit overzicht te reageren (dier) respectievelijk te handelen (mens). Het bewustzijn is het aspect van de werkelijkheid waarin zich het grondgegeven uitleeft dat alle particuliere zijnden, ongeacht hun onderlinge verschillen, toch ingebed blijken in éénzelfde Zijn. Het bewustzijn, zo blijkt uit onze directe observatie ervan, is de zijnswijze of 'ontologische modus' van de ingebedheid van het onderscheidene in éénzelfde Zijn.⁹ De orthogonaliteit van de imaginaire as ten opzichte van de reële as fungeert, binnen de context van Steiners vergelijking, als uitbeelding voor minstens twee standen van zaken. Enerzijds is de imaginaire as (beeld voor het bewustzijn) onafhankelijk van de reële as, zodat alle waarden op de reële as (beeld voor het fysisch-etherische zijnsbereik) samen kunnen geprojecteerd worden in gelijk welk punt van de imaginaire as (een punt op deze as is afbeelding voor een individueel bewustzijn). Anderzijds drukt de orthogonaliteit uit dat de verhouding van het bewustzijn ten opzichte van het fysiek-zintuiglijke zijnsbereik dezelfde is als de verhouding van het bewustzijn ten op-

zichte van het etherische zijnsbereik: elementen uit beide zijnsbereiken kunnen op gelijke wijze als voorstelling worden opgenomen in het bewustzijn. Het bewustzijn heeft enerzijds een alomvattende zijde in de zin dat alle mogelijke zijnelementen, hoe verscheiden ook, samen in dit bewustzijn kunnen gerepresenteerd worden. Dit wordt in de vergelijking uitgedrukt door het gegeven dat in het Argandvlak alle reële waarden projecteerbaar zijn op éénzelfde imaginaire waarde. Omgekeerd is een bewustzijn door zijn aard zelf strikt één, apart van ieder ander bewustzijn; als beeld hiervan wordt in de beschouwde vergelijking ieder individueel bewustzijn afgebeeld op een apart punt van de imaginaire as.

De rechte hoek in de Pythagoreïsche driehoek (figuur 1) kan opgevat worden als een originele voorstelling van de hierboven geschetste verhoudingen tussen het fysieke en het etherische lichaam van Jezus enerzijds, en het astrale lichaam van Jezus anderzijds.

Het Jezuskind zelf staat beeld voor het fysieke lichaam van Jezus. Met dit fysieke lichaam is, op het ogenblik van de incarnatie van de Logos, een leeftijd verbonden van ongeveer 5×6 jaar = 30 jaar (wat zoals gezegd wordt uitgedrukt door het voetje dat Jezus plaatst op de hypothenusa, die 5 eenheden lang is).

De zijde die loopt van Jezus naar Barbara heeft een lengte die 4:5 bedraagt van de lengte van de hypothenusa en stelt dus een periode voor van 4×6 jaar = 24 jaar. Het betreft de tijd verlopend vanaf de 'geboorte' van het etherlichaam, die rond het zesde levensjaar heeft plaatsgevonden, tot aan de doop in de Jordaan. Rafaël heeft blijkbaar het idee gehad om de heilige Barbara, die hij per opdracht in zijn schilderij moest opnemen, in te zetten als beeld voor het etherlichaam. Uit iconografisch oogpunt is deze heilige hiervoor inderdaad bij uitstek geschikt, omdat zij als attribuut de toren heeft (op het schilderij ook afgebeeld) waarin zij volgens de legende werd opgesloten. Deze toren is een beeld voor het fysieke lichaam, dat zich ten opzichte van het levenslichaam verhoudt als een schaal omheen een levende inhoud. Dit beeld komt voor in talloze varianten,

zoals bijvoorbeeld de kruik van Aquarius, of de zes kruiken op het bruiloftsmaal van Kana. We kunnen vermoeden dat Rafaël op grond van dit beeldkarakter de heilige Barbara van een groene mantel heeft voorzien. Volgens Rudolf Steiner is het geslacht van het menselijke etherlichaam complementair aan het geslacht van het fysieke lichaam; een vrouwelijke heilige is dus bij uitstek geschikt ter voorstelling van het etherlichaam van Jezus.

Op analoge wijze stelt de andere rechthoekszijde, die loopt van het Jezuskind naar Sixtus, een periode voor van 3×6 jaar = 18 jaar. Het betreft de tijd verlopend vanaf de 'geboorte' van het astraallichaam of gewaarwordingslichaam, die rond het twaalfde levensjaar plaatsvond en in verband staat met de transformatie van de twaalfjarige Jezus in de tempel (Lucas 2:41-52).¹⁰ De heilige Sixtus lijkt bijgevolg beeld te zijn voor het astraallichaam van Jezus.¹¹

Onze Pythagoreïsche driehoek blijkt dus een originele voorstelling van de totale levensloop van Jezus (vanaf de in het Lucasevangelie beschreven geboorte tot de Doop in de Jordaan) en van de geboortes van het etherlichaam en het astrale lichaam van de betrokkene. Doordat de driehoek rechthoekig is, komt ook de hierboven geschetste orthogonale relatie¹² tussen het astrale en het fysiek-etherische tot uitdrukking.

vervolg op volgende bladzijde

De Pythagoreïsche driehoek (zie ook figuur 1) vormt een schematisch beeld voor de ontwikkeling van Jezus van Nazareth vanaf de geboorte tot de Doop in de Jordaan. Het Jezuskind in de armen van Maria stelt het fysieke lichaam voor, de heilige Barbara het etherlichaam en de in goud gehulde Sixtus het astrale lichaam. De driedelige tiara is beeld voor de drieledige ziel, met onderaan de gewaarwordingsziel (die direct aansluit op het astraallichaam, zoals de onderste kroon van de tiara direct aansluit op het pauselijke hoofd), dan de verstands- en gemoedsziel en bovenaan de bewustzijnsziel, die de mens tot receptakel hoort te maken voor de geest. Dit wordt uitgedrukt door het gebaar van de heilige Sixtus; de hand waarmee hij het beschouwende individu aanwijst, terwijl hij Maria-Sophia aankijkt, ligt tevens op de verbindingslijn (niet aangegeven op de figuur) van het zelfpunt van Maria met de top van de tiara.

De twee engeltjes beneden encoderen voor de twee Jezuskinderen. Zij zijn op verschillende wijze verbonden met de personages boven hen door hoeken van 12° die, samen met de vleugeltjes, beeld staan voor de onderscheiden rollen die beide Jezuskinderen speelden bij het incarnatieproces van de Logos. De verticale doorheen het zelfpunt van het linkse engeltje (dat beeld staat voor de Salomonische Jezus) is tevens de symmetrie-as van Maria's gelaat. Tegelijk maakt deze as een hoek van 12° met de symmetrie-as van het gelaat van het Jezuskind.

Fig. 2 – de esoterische structuur van de *Sixtijnse Madonna* (het esoterisch karakter van de voorstelling wordt uitgedrukt via het beeld van het opengetrokken gordijn). [Het beeld in kleur, met gekleurde lijnen, vindt u aan de binnenkant van de cover.]

De hierboven voorgestelde interpretatie wordt verder ondersteund door de bijzondere relatie die de hoofdfiguren op het schilderij vertonen met de twee engeltjes onderaan. Deze twee figuurtjes drukken het geheim uit van de twee Jezuskinderen.¹³ Ze zijn met de hoofdfiguren op het schilderij verbonden door een stel van drie hoeken van 12° (figuur 2). Het kleinere engeltje stelt de nathanische Jezus voor, die voor de incarnatie van de Logos het fysieke lichaam en het etherlichaam bezorgt. Dit wordt aangegeven door (a) de twee naar links en naar rechts georiënteerde hoeken van 12° die het zelfpunt van dit engeltje verbinden met

de zelfpunten van respectievelijk het Jezuskind (fysieke lichaam) en Sint Barbara (etherlichaam), en (b) door de twee naar links en naar rechts gerichte vleugeltjes van dit cherubijntje. Het grotere engeltje links heeft merkwaardig genoeg slechts één vleugeltje, dat naar links wijst, waar de heilige Sixtus is afgebeeld. De hoek van 12° die verbonden is met het zelfpunt van dit engeltje heeft een totaal andere positie. De twee benen van deze hoek worden gevormd door de symmetrieassen van het gelaat van Jezus en Maria, en is neerwaarts gericht. Dit lijkt uit te drukken dat de individualiteit van de salomonische Jezus transmigreerde naar de

nathanische Jezus, om daar vanaf het twaalfde levensjaar van deze laatste, de ontwikkeling van het astraallichaam te gaan leiden.¹⁴

Te noteren valt dat Rafaël, in zijn weergave van de transmigratie van de Zarathustra-individualiteit naar de nathanische Jezus, op gelijke wijze het Jezuskind en de nathanische Maria betreft. Het zijn de gelaatsassen van Jezus en Maria samen die de hoek van 12° vormen. De hier geïmpliceerde wezensverbinding wordt ook discreet uitgedrukt in het evangelie (Lucas 2:51). De nathanische Jezus en de nathanische Maria vormen de mannelijke respectievelijk de vrouwelijke pool van één geestelijke entiteit, namelijk het niet door de zondeval gegane mensenwezen.¹⁵ Rafaël heeft de eenheid van beiden ook uitgedrukt door de plaatsing van Maria's zelfpunt op de korte rechthoekszijde, die de zelfpunten van Sixtus en het Jezuskind verbindt. Sixtus (beeld voor het astraallichaam) kijkt omhoog, tegelijk naar Jezus en Maria en naar de hen verbindende hoek van 12° erboven, die beeld staat voor de indaling van de individualiteit van de salomonische Jezus in de nathanische Jezus. Complementair hieraan kijkt Sint Barbara (beeld voor het etherlichaam) langsheen de hoek van 12° neerwaarts naar het jongere engeltje, dat beeld staat voor de nathanische Jezus die voor de Christus het etherlichaam bezorgde.

De voorstelling van de relatie tussen het Ik en de drie lichamen

Rudolf Steiner (zie noot 8) gaat nog een stap verder in zijn vergelijking tussen de menselijke wezensdelen enerzijds, en de verhoudingen tussen de getallentypes anderzijds. Om de verhouding van het 'ware Ik' tot het astrale lichaam te beschrijven, heeft men volgens hem een begrip nodig, dat zich verhoudt tot het begrip van het astrale zoals het quaternion zich verhoudt tot het complexe getal (dat ontstaat wanneer men het 'begrip van het imaginaire' invoert).

Het complexe getal bestaat uit een reële en een imaginaire component en kan in een tweedimensionale ruimte worden voorgesteld. Voor ons betoog volstaat het om op te

merken dat de quaternionen kunnen opgevat worden als een samenstelling van enerzijds een niet-ruimtelijke *scalar* en anderzijds een bijzonder type driedimensionele vector.¹⁶ Het quaternion omvat dus vier componenten.

Het is buitengewoon merkwaardig dat Rafaël, die natuurlijk het (in de 19de eeuw ingevoerde) begrip van het quaternion niet kende, in de Sixtijnse Madonna een structuur heeft verwerkt, die enerzijds een afbeelding lijkt van de quaternionstructuur, en die anderzijds op een bijzonder originele manier verwijst naar het concept van het 'Ik'.

We hebben reeds gezien dat de twee loodrechte richtingen, bepaald door de rechthoekszijden van de Pythagoreïsche driehoek, gerelateerd zijn met enerzijds het fysisch-etherische en anderzijds het astrale zijnsbereik. Deze twee richtingen samen bepalen het vlak van het schilderij. Doch we kunnen ook opmerken dat, vanaf het hoekpunt van de Pythagoreïsche driehoek, Jezus en Maria de blik vast gericht houden op de beschouwer van het schilderij. Deze nadrukkelijke blikrichting, ondersteund door het aanwijzend gebaar van de heilige Sixtus, staat loodrecht op het doek en vormt met de twee rechthoekszijden van de Pythagoreïsche driehoek een stel van drie onderling loodrechte richtingen, gecenterd rond het zelfpunt van het Jezuskind. Het schilderij beeldt dus een stel uit van drie loodrechte richtingen, die we nu kunnen hanteren als beeld voor het driedimensionele vectoriële deel van het quaternion. Het is inderdaad duidelijk dat dit in het schilderij verborgen driedimensionele assenkruis niet op zich staat, maar nadrukkelijk verwijst naar een vierde element. Dit vierde element is niets anders dan het Ik van de beschouwer zelf van het schilderij, die wordt aangekeken door het duo Jezus-Maria en die wordt aangewezen door Sixtus. Hierdoor heeft de *Madonna Sistina* als bijzonder kenmerk, dat de beschouwer die het kunstwerk in zich opneemt, niet anders kan dan zich als menselijk Ik incorporeren binnen het kunstwerk zelf.

Sixtus staat beeld voor het astraallichaam, drager van het bewustzijn, en uit het schil-

derij wijzende voegt hij hieraan een nieuwe, Ik-gerelateerde dimensie toe, namelijk de dimensie van het zelfbewustzijn. Deze derde dimensie is die van het zelfbewuste 'lagere Ik', dat samen met de fysiek-etherische en de astrale component het gewone waakbewustzijn draagt van de mens. Rafaël heeft de geniale intuïtie gehad om de drievoudigheid van het fysisch-etherische, het astrale en het lagere Ik voor te stellen als een drievoudigheid van op het Jezuskind gecenterde richtingen, en het onschilderbare en onvoorstelbare hogere Ik, dat deze drievoudigheid transcendeert, bij zijn voorstelling te betrekken op de enig mogelijke manier, namelijk via invoeging van het Ik van de beschouwer zelf.

De mens heeft inderdaad niet alleen een 'lager Ik' maar ook een 'hogere Ik'. De Ik-component van de mens heeft een tweezijdig karakter. In de merkwaardige getallen-metafoor van Rudolf Steiner komt dit overeen met het gegeven dat het quaternion, in vergelijking met het imaginaire getal, niet één doch twee componenten extra heeft. Het vectorieel gedeelte van het quaternion komt dan overeen met de wezensdelen die in de *Sixtijnse Madonna* inderdaad als een driedimensionele ruimtelijke structuur worden voorgesteld: het fysisch-etherische, het astrale en het lagere Ik. Het hogere Ik wordt vervolgens, binnen dezelfde wiskundige metafoor, afgebeeld door de buitenruimtelijke scalaire component van het quaternion. Rafaël heeft dit onuitspreekbare en onschilderbare 'hogere Ik' op een buitengewoon merkwaardige manier in zijn kunstwerk geïncorporeerd. Sixtus, die door zijn wijzend gebaar de ruimte opent voor het lagere Ik, betreft al aanwijzende het Ik van de beschouwer van het schilderij bij het kunstwerk. Het is de beschouwer zelf van het schilderij die wordt aangewezen: men kan het kunstwerk niet echt bekijken zonder zelf, in de hoedanigheid van beschouwende individualiteit, deel te worden van het kunstwerk. Door deze merkwaardige voorstellingswijze drukt Rafaël de dubbele natuur uit van het menselijke Ik.¹⁷ Enerzijds vormt de derde richting, loodrecht op het vlak van het schilderij, samen met de twee andere

onderling orthogonale richtingen voorgesteld via de 3:4:5-driehoek, een uitdrukking voor een vierledig mensbeeld: de nieuwe, loodrecht op het schilderij staande richting voegt aan de door de driehoek afgebeelde drievoudige lichamelijke nog het Ik toe. Het Ik wordt hier afgebeeld door een derde vectorcomponent en is in die zin beeld voor het zich in directe verbinding met de fysieke wereld afspelende leven van het 'lagere Ik'. Aan het bewustzijn van het astrale lichaam voegt dit Ik het zelfbewustzijn toe. Doch dit 'lagere Ik' wijst, door zijn natuur zelf, voorbij zichzelf naar zichzelf, dat wil zeggen naar het eigen 'hogere Ik'. Sixtus wijst naar de individualiteit van de beschouwer van het schilderij, en dus naar diegene die deze act van het wijzen beschouwt. Wat Sixtus aanwijst is het hogere Ik, met name het hogere Ik van de beschouwer, dat zich ten opzichte van de driedimensionele vector (beeld voor het fysisch-etherische/ astrale/ lagere Ik) verhoudt als een extern element buiten de driedimensionele ruimte. Om het bovenzinnelijk gegeven van het 'hogere Ik' in een schilderij te verwerken bestaat slechts één mogelijkheid: vanuit het schilderij de drager aanwijzen van een daadwerkelijk Ik, en wel op een zodanige wijze, dat de aard van het aanwijzen uitdrukt wat het hogere wezen is van dit Ik. Dat is inderdaad wat Rafaël heeft gedaan. De beschouwer van het schilderij wordt door de gebaren van de gouddragende Sixtus niet enkel aangewezen, maar ook gerelateerd aan Maria-Sofia en het Jezuskind, die zelf de beschouwer aankijken. De aangewezen beschouwer van het schilderij zal zichzelf inderdaad verheffen tot het eigen hogere Ik, en dus dit hogere Ik als het ware binnendragen in het doek, in de mate dat hij terugkijkt, dat wil zeggen zich richt op Maria-Sofia en het kind dat Zij aandraagt. Het hogere Ik situeert zich buiten de wereld van de ruimte, buiten de wereld van de stof, is van nature gericht op de Logos en de Sofia, maar is tegelijk toch in één wezen verenigd met het lagere Ik in de wereld van stof en ruimte, zoals de scalaire component van het quaternion existentieel en per definitie is verbonden met de drie vectoriële componenten tot één mathematische

entiteit.

Het hogere Ik is het aspect van ons wezen dat ons direct toegang verleent tot het wezen van de Waarheid, tot de Logos. Dit onmiddellijke weten omtrent de natuur van de Waarheid kan ons, door zijn aard zelf, niet van buitenaf worden meegedeeld of bijgebracht doch vormt de kern zelf van ons hoger wezen. Het hogere Ik is de vermenselijkte, geïndividualiseerde verschijningsvorm van de Logos: het is de Christus-in-ons. De tover die uitgaat van de *Sixtijnse Madonna* hangt samen met de verborgen geesteswetenschappelijke nauwkeurigheid van deze in het beeld verwerkte verhoudingen: het Ik van de beschouwer van het doek wordt op een uiterst gestructureerde en coherente manier door het beeld aangesproken en terugkijkende naar het beeld staat dit Ik dan oog in oog met zijn eigen roeping of geestzlf, dat op hem toetreedt als het wezen Sophia en de komende Christus (dat wil zeggen het ‘wezen Waarheid’) naar hem toedraagt. Rafaëls *Sixtijnse Madonna*¹⁸ werkt als een magische spiegel, waarin de beschouwer in beeldvorm ziet verschijnen de eigen diepste aard, die een roeping (een goddelijk aanbod, hem door Sophia aangereikt) blijkt te zijn.

In Rafaëls voorstelling draagt dit wezen Sophia,¹⁹ vanuit de aardse sfeer, de toekomstige Christus aan naar het hogere Ik. En tegelijk beleeft de beschouwer van de *Sixtijnse Madonna* het eigenlijke mysterie van het christendom. Want waar in dit totaalbeeld is de Christus te vinden? Het Jezuskind verschijnt in het hier geschetste totaalbeeld uitdrukkelijk *niet* aan de transcendente zijde van het hogere Ik. Het verschijnt integendeel beneden, binnen het schilderij zelf, in de wereld van het fysisch-etherische en het astrale. Het verschijnt aan het hogere Ik vanuit de aardegebonden wereld. Christus heeft zich verbonden met deze aardse wereld, het is vanuit deze wereld dat het Jezuskind de blik richt op het hogere Ik, en het is in deze wereld dat het hogere Ik, terugblikkend naar Jezus Christus, zijn roeping kan vinden.

Enkele beschouwingen tot slot

De *Sixtijnse Madonna* bevat blijkbaar belangrijke esoterische inhouden, die in hoge mate overeenkomen met door Rudolf Steiner afgeleverde onderzoeksresultaten. De vijfdeling van de biografie van Jezus van Nazareth en de rol van de twee Jezuskinderen, inclusief verwijzingen naar de concepten van etherlichaam en astraallichaam, worden in het schilderij teruggevonden. De gebruikte encoderingstechnieken, met name de inzet van zelfpunten en van rechthoekige driehoeken, worden ook in het werk van andere schilders uit de esoterisch-christelijke traditie teruggevonden. De *Sixtijnse Madonna* encodeert, voor zover we konden nagaan, niet voor precieze datums, maar geeft daarentegen een globaal overzicht van de structuur van Jezus’ biografie, tot aan de Doop in de Jordaan.

Bij de duiding van het schilderij hebben we gebruik gemaakt van de door Steiner voorgestelde getallenmetafoor. Steiner heeft deze vergelijking tussen het vierledig mensbeeld en de getallenverzamelingen slechts éénmaal en zeer terloops vermeld. De bruikbaarheid en het toepassingsbereik van dit belangwekkende idee is (voor zover wij weten) nauwelijks onderzocht. De complexe getallen en quaternionen waarnaar hij verwees, werden in de wiskunde pas ingevoerd lang na Rafaëls dood. De voorgestelde overeenkomsten zijn enerzijds opvallend, doch anderzijds verre van volmaakt.²⁰ Vermoedelijk heeft Rafaël, op intuïtieve of schouwende gronden, het door hem geschapen beeld van de vier wezensdelen zodanig geordend dat een structuur ontstond die in enkele opzichten herinnert aan de door Steiner voor diezelfde vier wezensdelen gesuggereerde getallenmetafoor.

Tenslotte dient nog benadrukt te worden dat de *Madonna Sistina* lang niet het enige esoterische schilderij is van Rafaël. Integendeel: het hele oeuvre van de kunstenaar blijkt doorweven met esoterische elementen. Ook vele van Rafaëls madonna’s bevatten verborgen inhouden²¹ en men kan verwachten dat een vergelijkend onderzoek tussen deze werken een rijke oogst aan christologische inzichten zal opleveren.

Noten

1. Een Pythagoreïsche driehoek is een rechthoekige driehoek met zijden waarvan de lengtes zich verhouden als drie natuurlijke getallen (a, b, c; deze drie getallen worden relatief priem genomen). Omdat de driehoek rechthoekig is, geldt de stelling van Pythagoras ($a^2 + b^2 = c^2$). Er bestaan oneindig veel zulke driehoeken. De (3,4,5)-driehoek (reeds bekend bij de oude Egyptenaren) kan beschouwd worden als de meest fundamentele Pythagoreïsche driehoek waarvan alle andere afleidbaar zijn. In samenhang hiermee zal in het betrokken stel van drie natuurlijke getallen altijd precies één veelvoud voorkomen van 3, één veelvoud van 4 en één veelvoud van 5. Enkele voorbeelden: (5, 12, 13); (8, 15, 17); (7; 24; 25); (16, 63, 65) ...
2. Steiner spreekt over 'der Punkt des Ich'; GA 266a, p. 275; zie ook GA 99, p. 164; GA 101, p. 155. Het zelfpunt wordt doorgaans gesitueerd enkele centimeters achter het centrum van het voorhoofd. Het is rond dit punt dat tijdens zijn wakend bestaan de mens zich als zelfbewuste wezenheid ruimtelijk gesitueerd voelt. De zelfpunten kunnen bij geschilderde personages behoorlijk nauwkeurig worden aangeduid. Hun onderlinge posities kunnen gebruikt worden om allerhande esoterische inzichten symbolisch voor te stellen, of om hemelconstellaties in een schilderij te verwerken.
3. Zie: Jos Verhulst, *De Rubens Code*, Via Libra, Antwerpen, 2011.
4. Volgens Steiner was "... durch gewisse Verhältnisse (...) die Entwicklung des nathanischen Jesus etwas vorangeschoben, etwas beschleunigt worden" waardoor "... dasjenige, was sonst im vierzehnten Jahre eintritt, bei ihm im zwölften Jahre eintrat" (GA 114, p. 133-134; Basel, 21 sept.1909).
5. "Nun möchte ich an das erinnern, was ich auch hier an diesem Orte öfter vorgebracht habe: daß im Beginne unserer Zeitrechnung zwei Jesusknaben geboren worden sind. Wir wissen das ja schon, und wir wissen auch, daß der eine der beiden Jesusknaben so geboren worden ist, daß in ihm das Ich, die Geistwesenheit des Zarathustra verkörpert war, daß dieser Jesusknabe dann ungefähr bis zu seinem zwölften Jahre mit dieser Geistwesenheit des Zarathustra gelebt hat, bis zu jenem Zeitpunkte, den das Lukas-Evangelium so schildert, daß die Eltern den Jesus nach Jerusalem geführt haben, ihn dann verloren haben, und daß er gefunden wurde unter den Schriftgelehrten, denen er in einer Weise, die sie und die Eltern in Verwunderung setzte, die Lehren ausgelegt habe, zu deren Auslegung sie selber berufen waren. Aufmerksam darauf habe ich gemacht, daß diese Szene, wie sie im Lukas-Evangelium geschildert wird, in Wahrheit darauf hinweist, daß das Ich des Zarathustra, das also durch ungefähr zwölf Jahre in dem einen Jesusknaben gelebt hat, hinüberzog in den anderen, jetzt ebenfalls zwölfjährigen Jesusknaben, der bis dahin von einer ganz anderen Geistesart gewesen war; so daß wir jetzt jenen Jesusknaben haben, der aus der nathanischen Linie des Hauses David stammt, und der das Zarathustra-Ich bis zum zwölften Jahre nicht in sich hatte, es aber von jetzt ab in sich hat. Es ist nun möglich, mit den Mitteln, von denen ich öfter gesprochen habe, die man bezeichnen kann als das Lesen in der Akasha-Chronik, weitere Einblicke zu bekommen in das Leben jenes nun mit dem Zarathustra-Ich ausgestatteten Jesusknaben. Man kann dabei drei Zeiträume in dem Leben dieses Jesus unterscheiden. Der eine Zeitraum erstreckt sich ungefähr vom zwölften bis zum achtzehnten Lebensjahre, der zweite vom achtzehnten bis zum vierundzwanzigsten und der dritte etwa vom vierundzwanzigsten Lebensjahre bis zu dem Zeitpunkt, der durch die Johannestaufe im Jordan gekennzeichnet wird, also bis gegen das dreißigste Lebensjahr." (GA 148, p. 121-122; Berlijn, 4 november 1913); "Das war das Leben seiner Seele vom zwölften bis achtzehnten Jahre, daß sie immer tiefer und tiefer in die jüdische Lehre eindrang, und immer weniger von ihr befriedigt sein konnte, ja, daß sie ihm immer mehr Schmerzen und Leiden machte. Es erfüllt die Seele mit tiefster tragischer Empfindung, wenn man darauf hinblickt, wie der Jesus von Nazareth zu leiden hatte unter dem, was aus einer uralten heiligen Lehre in einem späteren Menschengeschlecht geworden war. Und oftmals sagte er sich, wenn er still träumend, sinnend dasaß: Die Lehre ist einstmals heruntergeflossen, die Offenbarung ward einstmals den Menschen gegeben; aber jetzt sind die Menschen nicht mehr da, die sie zu fassen vermögen! - Das charakterisiert in skizzenhafter Weise die Seelenstimmung des Jesus von Nazareth. Das wirkte in dem Nachsinnen seiner Seele in jenen Augenblicken, die ihm übrigblieben innerhalb der Zeit, die er verbrachte als Handwerker, als Tischler oder als Schreiner in Nazareth. Dann kam vom achtzehnten bis zum vierundzwanzigsten Jahre die Zeit, in welcher er in nahen und auch in etwas fernen Gegenden herumzog. Er berührte bei diesem Herumziehen, wo er in seinem Gewerbe an den verschiedensten Orten arbeitete, nicht nur Orte Palästinas, sondern auch außerhalb Palästinas. Er lernte in diesen Jahren, in denen die Menschenseele so frisch hingegeben an die Umgebung vieles aufnimmt, viele Menschen und viele Menschengesinnungen kennen, lernte kennen, wie die Menschenseelen mit dem lebten, was ihnen als uralte heilige Lehre geblieben war, das heißt mit dem, was sie davon verstehen konnten. Und es ist von vornherein verständlich, daß auf ein Gemüt, das durch sechs Jahre dieses durchgemacht hatte, was ich eben erzählte, alles, was an inneren Freuden, Leiden, Enttäuschungen auf der Seele lastete, einen ganz anderen Eindruck machen mußte als auf das Gemüt anderer Menschen. Jede Seele war für ihn ein Rätsel, das er zu lösen hatte; jede Seele war aber auch etwas, das ihm sagte, daß sie wartet auf etwas, was da kommen müsse." (GA 148, p. 123-124). "Als der Jesus von Nazareth von dieser Wanderung nach Hause kam, war es ungefähr um die Zeit - so stellt es uns die spirituelle Forschung vor -, in welcher der Vater des Jesus von Nazareth gestorben war. In den folgenden Jahren dann, so vom vierundzwanzigsten Jahre bis zu der Zeit, die gekennzeichnet wird als die der Johannestaufe im Jordan, machte der Jesus von Nazareth Bekanntschaft mit dem, was man die Essäerlehre und die Essäergemeinschaft nennen kann" (GA 148, p. 127).
6. Het verschil in leeftijd tussen beide Jezuskinderen (ruim zes jaar volgens de esoterisch-christelijke traditie; de salomonische Jezus zou zijn geboren op dinsdag 15 september 7 v.Chr. en de nathanische Jezus op vrijdag 14 januari 1) sluit aan op deze zesjarenperiodiciteit. De genoemde metempsychosis zou dan hebben plaatsgevonden nadat bij de Matteüs-Jezus rond het achttiende levensjaar het Ik was 'geboren', terwijl rond dezelfde tijd bij de twaalfjarige Lucas-Jezus de geboorte van het astraallichaam moet plaatsvinden. De individualiteit of het Ik van de Matteüs-Jezus neemt naar de Lucas-Jezus de vrucht mee van de afgelopen ontwikkeling van het eigen astraallichaam, om daarmee de ontwikkeling te leiden van het astraallichaam van de Lucas-Jezus (evenwel contra Steiners herhaalde bevestiging, dat het tijdsinterval tussen de geboortes van beide Jezuskinderen slechts enkele maanden heeft bedragen). De individualiteit van de Matteüs-Jezus zou in dat geval tweemaal de derde levensfase hebben doorlopen, eerst in verbinding met het eigen fysieke lichaam en etherlichaam, en vervolgens nogmaals in verbinding met het fysieke lichaam en etherlichaam van de nathanische Jezus. Na de metempsychosis zou de individualiteit van de salomonische Jezus zich met betrekking tot de nathanische Jezus hebben verbonden met een ontwikkelingsfase overeenkomend met een leeftijd die slechts enkele maanden de leeftijd van de nathanische Jezus overtreft. Dit kleine leeftijdsverschil, dat door Steiner herhaaldelijk wordt genoemd, komt ook overeen met een aantal esoterisch-christelijke voorstellingen, met inbegrip van de *Sixtijnse Madonna* (zie verder). In sommige esoterische schilderijen, zoals bijvoorbeeld het Brusselse Driekoningenschilderij van Rubens, wordt een leeftijdsverschil van meerdere jaren gesuggereerd. Het lijkt alsof Steiner het leeftijdsverschil tussen beide Jezuskinderen heeft afgelezen of afgeleid uit de innerlijke ontwikkeling van de nathanische Jezus.
7. Het meerduidige beeld van de zes stenen kruiken, die op de bruiloft van Kana met water worden gevuld (Joh.2:6), lijkt dit uit te drukken (evenwel contra GA 114, p. 134). De esoterisch-christelijke traditie plaatst de doop in de Jordaan (incarnatie van de Logos) op zondag 1 april 31 (Juliaanse kalender). Dit is tevens de christelijke Paasdag van dat jaar.
8. "... wir [können] uns vorstellen, daß es etwas gibt, das räumlich und nicht-räumlich da ist. Dazu muß ein drittes gesucht werden. Und wenn man nun wirklich ingeht im Gebiet der höheren Wirklichkeit auf das Physisch-Wirkliche, und man bezeichnet das Physisch-Wirkliche mit dem positiven Vorzeichen, so ist man genötigt, einfach das Ätherische, das wirklich Ätherische, wobei man aus dem Räumlichen hinauskommt, also in das Geistige schon hineinkommt, mit dem negativen Vorzeichen zu versehen. Will man aber ins Astrale gehen, so kommt man nicht zurecht mit dem Räumlichen und dem Unräumlichen, sondern man muß eben zum Dritten gehen, das sich zu dem Positiven und Negativen genau so verhält, wie in der formalen Mathematik das Imaginäre zu dem Positiven und Negativen. Und man würde sogar genötigt sein, wenn man von dem Astralen zur wahren Entität des Ich übergeht, einen Begriff aufzuschreiben, der überimaginär wäre im Verhältnis zum Begriff des Imaginären." (R. Steiner, Stuttgart 11 maart 1920; GA 321; geciteerd in: *Rudolf Steiner zur Mathematik*, Band 2 p.481-482; het gaat om een antwoord tijdens een vragenronde na een voordracht)
9. Vanuit fenomenologisch standpunt is deze ingebedheid van de onderscheidene zijden in eenzelfde Zijn een definiërend aspect van dat Zijn, dat zelf moet overeenkomen met een concreet aanwijsbaar zijnelement. Het bewustzijn is de wijze waarop de éénheid van het Zijn zich concreet manifesteert. Omdat deze éénheid van het Zijn een essentieel kenmerk is van

het Zijn, moet het bewustzijn, inclusief het zelfbewustzijn, dus een primair kenmerk zijn van het Zijn. Dit levert de verantwoording om over het Zijn te spreken als over de aldragende Vader-God, en om over de met zelfbewustzijn begiftigde mens te spreken als over een wezen dat geroepen is om beeld te zijn van God.

10. Volgens de esoterisch-christelijke traditie vond deze gebeurtenis plaats op de avond van het feest van Pesach Sheni in het jaar 13 (zondag 14 mei 13). Noteer het driehoeksaspect tussen de posities van de Zon op deze dag en op de geboortedagen van de twee Jezuskinderen. De betrokken datum is geëncodeerd in Rubens' 'Laatste Schilderij', dat naar zijn wens werd geplaatst boven zijn graf in de Antwerpse Sint-Jacobskerk.
11. Het meest opvallende kenmerk van de heilige Sixtus is zijn opvallende gouden mantel. Dit beeld van in goud gehulde astraliteit dekt een welbepaalde werkelijkheid, die volgens Rudolf Steiner in bepaalde mysteriescholen in de oudheid was gekend: "Eene ganz besondere Relation hat dieses Gold zum menschlichen Organismus (...) Es hat keine Relation zum ätherischen Leib, keine Relation zum astralischen Leib unmittelbar, sondern eine unmittelbare Relation zu dem, was im menschlichen Denken liegt. Fassen Sie nur einmal ins Auge, wie weit das Denken vom menschlichen Leben abliegt, gerade in unserer heutigen Zeit! Man kann wie ein Klotz sitzen, wie ein Holzklotz, und man kann abstrakt denken, ganz lebendig abstrakt denken. Aber man kann auf der anderen Seite durch das bloße Denken eben nichts im Organismus bewirken; das Denken ist immer mehr und mehr für die Menschen ohnmächtig geworden. Aber das Denken wird von der Ichorganisation in Bewegung gesetzt. Und das Gold, in der richtigen Dosierung in den menschlichen Organismus eingefügt, dieses Gold, das bringt wiederum dem Denken Macht zurück. Das bringt dem Denken jene Macht zurück, daß das Denken in den astralischen Leib, ja in den Ätherleib hinunterwirken kann. Vom Denken aus wird der Mensch durch das Gold belebt." (GA 232, p. 207; Dornach, 23 december 1923).
12. Deze orthogonaliteit is wederzijds, uit de aard zelf van de zaak. Net zoals in ieder afzonderlijk bewustzijn alle mogelijke elementen uit het fysisch-etherische zijnsbereik tegelijk voorstelbaar zijn, kan ieder apart fysisch of etherisch element tegelijk voorgesteld worden in alle mogelijke manifestaties van bewustzijn. We zouden de rollen van de reële en imaginaire assen ook kunnen omkeren.
13. Er bestaan meer kunstwerken waarin het mysterie van de twee Jezuskinderen met behulp van twee engeltjes wordt uitgebeeld, zoals bv. Rubens' *Inmaculada Concepción* (1628/29, Prado, Madrid) en Daniel Mauchs *Vierge de Bersélius* (rond 1530, Le grand Curtius, Luik).
14. Noteer dat de twee verticale lijnen lopend doorheen de zelfpunten van de twee engeltjes, passeren langs de laterale zijde van beide voeten van Maria, ter hoogte van de kleine teen. Dit is zeer waarschijnlijk niet toevallig. Rafaël heeft op zijn schilderijen handen en voeten vaak afgebeeld met pseudo-polydactylie: op min of meer nadrukkelijke wijze wordt gesuggereerd dat lateraal nog een bijkomende vinger of teen zou aanwezig zijn. Zie over dit onderwerp bv. de nota van D. en M. Mimouni, 'Polydactyly reported by Raphael' *British Medical Journal*, 2000, 321, p. 1622 en de commentaar van A. Cantini hierop. In de *Sixtijnse Madonna* zijn drie zulke lijnen aanwezig. De derde lijn loopt door de hand van Sixtus naar de top van de tiara. Meermaals (onder meer door Max Heindel) werd zonder meer beweerd dat deze pauselijke hand zes vingers telt. In werkelijkheid is dit niet het geval. Rafaël heeft het schaduwspel op deze hand echter zodanig geschilderd dat het stuk van de handpalm, zichtbaar beneden de pink, oppervlakkig beschouwd de indruk geeft van een extra vinger. Op vergelijkbare wijze schildert hij het deel van de voet dat lateraal uitsteekt voorbij de kleine teen op een zodanige wijze, dat de indruk van een bijkomende teen kan ontstaan. Deze meerzinnig uitgebeelde details fungeren als wegwijzertjes die de onderzoekende beschouwer leiden naar identificatie van lijnen met een diepere (esoterische) betekenis, die lopen langsheen deze details.
15. "Die lukanische Maria ist in gleicher Weise jüngste Seele der Menschheit wie ihr Kind. Indem Maria und Jesus so einander zugeordnet sind wie Adam und die Männin im Paradies (...) sind sie 'zwei' und doch eins. Sie haben diesen Urzustand des männlich-weiblichen Zugeordnetseins, der nicht Ausdruck von Karma ist, bewahrt" (Michael Debus, *Maria-Sophia*, Verlag Freies Geistesleben, 2000, p. 75).
16. Terwijl complexe getallen de algemene structuur ($a + bi$) vertonen (met $i^2 = -1$), hebben quaternionen de structuur ($a + bi + cj + dk$), waarbij $i^2 = j^2 = k^2 = ijk = -1$; $ij = k$; $jk = i$; $ki = j$; $ji = -k$; $kj = -i$; $ik = -j$. Het quaternion kan beschouwd worden als bestaande uit een 'scalair deel' a en een 'vectorieel deel' $bi + cj + dk$ (we gaan niet verder in op de vraag naar het precieze type vector dat met het vectorieel deel kan worden geassocieerd). Complexe getallen zijn bij uitstek geschikt om rotaties in een vlak te beschrijven en analoog daarmee zijn quaternionen zeer geschikt om rotaties in een driedimensionele ruimte weer te geven.
17. Over deze dubbele natuur (het 'lagere Ik' en het 'hogere Ik') kan men interessante overwegingen vinden in: Jörg Ewertowsky, *Die Entdeckung der Bewusstseinsseele*, Verlag Freies Geistesleben, 2007: "... der Mensch [hat], wenn wir es zugespitzt sagen dürfen, zwei Wesenszentren" ... "der Mensch [ist] ein Wesen mit zwei Mittelpunkten, ein elliptisches Wesen" (p. 29-30).
18. In verband met de esoterische betekenis van de madonna zelf vermelden we nog twee belangwekkende uitspraken van Rudolf Steiner:
 - "Im Schlaf hebt sich der Astralleib heraus aus dem physischen Leibe. Der Mensch lebt dann in einem Meer des Astralischen, er schwimmt sozusagen im Weisheitsmeer göttlicher Gedanken. Aber er weiß nichts davon, da sein Astralleib zum größten Teil getrübt, verdunkelt ist von dem Denken des irrenden Ich, das sich durch die Sinne während des Tageslebens in die Außenwelt fesselt. Das reproduziert er in der Nacht. Aber es gibt im Astralleib einen ganz kleinen Teil, der sozusagen so geblieben ist, wie einst in Urzeiten der göttliche Astralleib war, aus dem der Astralleib des Menschen herausgeborn ist. Dieser ganz kleine Teil ist nie getrübt worden durch Triebe, Lüste, Begierden, Leidenschaften, die den Menschen herabziehen; er ist jungfräulich geblieben. Nur dieser jungfräulich gebliebene Teil des menschlichen Astralleibes kann noch in diesem Meere göttlicher Gedanken während der Nacht leben, er kann sich betätigen in diesem Meere von Licht, diesem Weisheitslicht. Aber der Mensch weiß während des Tageslebens nichts oder nur dumpf ahnend etwas von diesem Erleben. Und es wird immer wieder übertönt, verschlungen von dem lauten Gewirr des Tageserlebens der Sinne. - Durch ein Denken, wie es die Esoterik gibt, bereichern wir aber in vollem Bewußtsein während des Tages wiederum diesen jungfräulichen Teil unseres Astralleibes, wir lassen ihn wachsen, starken ihn, so daß er zuletzt stark genug wird, um dem sozusagen derben oder festen Ätherleib seine Eindrücke zu übermitteln. Er drückt sie ihm ein wie ein Petschaft in heißes Siegelack. Dann werden dem Menschen bei vollem, klaren Tagesbewußtsein die geistigen Welten offen, er kann bewußt leben im Meere der göttlichen Gedanken. Das ist sozusagen die Technik. Dann kann der Mensch Gottesgedanken in vollster Klarheit und Reinheit nachdenken" (GA 266/1, p. 333-334; 12/2/1908).
 - "Die christliche Esoterik nannte diesen gereinigten, geläuterten astralischen Leib, der in dem Augenblick, wo er der Erleuchtung unterworfen ist, nichts von den unreinen Eindrücken der physischen Welt in sich enthält, sondern nur die Erkenntnisorgane der geistigen Welt, die «reine, keusche, weise Jungfrau Sophia». Durch alles das, was der Mensch aufnimmt in der Katharsis, reinigt und läutert er seinen astralischen Leib zur «Jungfrau Sophia». Und der «Jungfrau Sophia» kommt entgegen das kosmische Ich, das Welten-Ich, das die Erleuchtung bewirkt, das also macht, daß der Mensch Licht um sich herum hat, geistiges Licht. Dieses Zweite, das zur «Jungfrau Sophia» hinzu kommt, nannte die christliche Esoterik - und nennt es auch heute noch - den «Heiligen Geist». So daß man im christlich-esoterischen Sinne ganz richtig spricht, wenn man sagt: Der christliche Esoteriker erreicht durch seine Einweihungsvorgänge die Reinigung und Läuterung seines astralischen Leibes; er macht seinen astralischen Leib zur «Jungfrau Sophia» und wird überleuchtet - wenn Sie wollen, können Sie es überschattet nennen - von dem «Heiligen Geiste», von dem kosmischen Welten-Ich." (GA 103, p. 201; 31/5/1908).
19. Dit wezen kan beschouwd worden als het logisch noodzakelijke eerste, van de Logos uitgaande schepsel (Spreuken 8:22-31), te weten de kenbaarheid of de bereikbaarheid van God voor het schepsel. Terwijl de Heilige Geest kan beschouwd worden als het 'Wezen Kenbaarheid' waardoor God direct de Logos kent omtrent zichzelf, is de Sophia het mediërende 'Wezen Godsopenbaring' (inclusief de kenbaarheid van het goddelijke in het medeschepsel) voor het schepsel. Terwijl de Christus/Logos zich verbond met de door de Jezuskinderen voorbereide lichamelijke, verbond dit oerschepsel zich met de gestalte van Maria. De bijzondere plaats van Maria bij het Pinkstergebeuren hangt hiermee samen.
20. We zien bijvoorbeeld dat de reële component van het imaginaire getal, gebruikt voor de duiding van de Pythagoreïsche driehoek, niet dezelfde rol lijkt te spelen als de reële component van het quaternion.
21. Dit geldt in het bijzonder voor de *Madonna di Foligno*, die kort voor de *Madonna Sistina* werd vervaardigd. Beide schilderijen kunnen als een soort esoterische tweeling worden beschouwd: hun inhouden vullen elkaar aan.